

1.7 Особливості розвитку рефлексивної компетентності вчителів початкових класів в системі неперервної освіти

Рефлексія розуміється як один із важливих механізмів, що забезпечує основні функції свідомості: виділення людиною себе з навколишнього середовища та протиставлення себе йому як суб'єкта об'єкту; узагальнене та цілеспрямоване відображення зовнішнього світу; впізнавання, розуміння, тобто зв'язування колишнього досвіду з отриманою новою інформацією; контроль та управління поведінкою особистості, її здатність усвідомлювати те, що відбувається. Рефлексія є предметом дослідження багатьох наук, в особливості філософії, психології, педагогічної психології.

Термін «рефлексія» походить від латинського «reflexion» і означає звернення назад, відображення. Л. С. Виготський визначив теоретичні підходи до вивчення рефлексії як важливого компонента самосвідомості з позиції теорії психічного розвитку [71]. На думку Л. С. Виготського, рефлексія допомагає людині спостерігати себе «у світлі власних почуттів, внутрішньо диференціювати «Я» діюче й «Я» оцінююче» [71, с. 245].

Вчені (Н. Алексєєв, А. Зак, Ю. Кулюткин, Б. Вульфів, С. Максименко, В. Моляко, С. Рубінштейн, О. Савченко, І. Семенов, С. Степанов, Г. Щедровицький, Т. Яценко та ін.) наголошують на тому, що рефлексія є засобом усвідомленого формування діяльності людини. Завдяки рефлексії відбувається накопичення нового способу дій, набуття внутрішнього досвіду, оцінного ставлення до здійснюваної діяльності тощо. В результаті рефлексивного аналізу власної діяльності особистість усвідомлює пріоритетні для себе сфери буття (В. Ляудіс, В. Фурман, В. Шадриков, Ю. Швалб та ін.).

Поняття «особистісна рефлексія» у дослідженнях І. Беха, Н. Гуткіної, М. Марусинець, О. Мирошник, розглядається в одному синонімічному ряду з поняттям «рефлексивних умінь». Рефлексивні уміння виступають як процес осмислення особистісних змістів, який приводить до їх поступальних змін та

породжує новоутворення особистості. Характерним для більшості цих робіт є розуміння рефлексивних умінь як дослідницького акту, спрямованого людиною на саму себе як суб'єкта життєдіяльності. Зазначений феномен розглядається як механізм самосвідомості, особливий акт самодослідження, за якого індивід вивчає власний внутрішній світ і самого себе як дослідника.

Академік АПН України І. Бех порушив важливе питання, пов'язане з формуванням мотивації до особистісної рефлексії. Його вирішення забезпечує детермінацію діяльності індивіда, предметом якої виступає його образ «Я» [72].

О. Мирошник розглядає рефлексію як функцію свідомості, спрямованої на самопізнання певних перешкод, що виникають у предметній діяльності, соціально-психологічній взаємодії або проблемній ситуації. Ця функція активується внаслідок загострення внутрішніх і зовнішніх суперечностей за наявності когнітивного конфлікту й забезпечує зміну позиції особистості до себе як суб'єкта пізнання, діяльності і спілкування. Продуктом рефлексії є пошук і створення особистістю нових смислів, цінностей як якісних складових самосвідомості особистості, що істотно змінюють її ставлення до себе, до інших і предметної ситуації. Результатом рефлексії є особистісний розвиток, формування суб'єктності як творчого ставлення до життєвого шляху [73].

Можемо зазначити, рефлексія є найважливішою складовою людського буття, присутня у всіх видах людської діяльності, але в педагогічній практиці рефлексія особливо актуальна як один з чинників професійної майстерності вчителя.

У концепції «Нова українська школа» декларується для вчителя значний простір задля свободи вибору та творчої реалізації його педагогічних ідей. Тому, чим вищий рівень рефлексивної компетентності вчителя, тим більш вираженою буде тенденція до його самоактуалізації, самоаналізу, самоосмислення професійного «Я», що розвиває і формує рефлексивну позицію в ситуаціях змін.

Педагог досягає професійної майстерності за умови вчасної та гнучкої адаптації до змін у професійній діяльності, володіння сформованою здатністю глибоко розуміти себе та навколишніх людей, прагнення до постійного

професійно-особистісного самовдосконалення. Для досягнення цієї мети вчителю необхідно мати розвинену рефлексію як інструмент самопізнання, аналізу власної свідомості та діяльності, усвідомлення того, як інші сприймають його особистість.

Окремі аспекти розвитку рефлексії педагогів були предметом уваги дослідників З. Карпенко, А. Карпова, В. Лефевра, С. Максименка, С. Рубінштейна, І. Семенова, С. Степанова, Г. Щедровицького та ін.

Ідеї професійної педагогічної рефлексії у теорії і практиці педагогічної освіти останнього часу розробляли М. Алексєєв, І. Зимня, Ф. Кортхаген, М. Марусинець, В. Рубцов, О. Савченко та ін.; у дослідженні групових процесів Л. Найдьонова, І. Семенов й ін.; рефлексивних процесів щодо готовності фахівця до творчої самореалізації та подальшого самовдосконалення – Ю. Кулюткін, С. Сисоєва, М. Солдатенко, Г. Сухобська й ін.

На сучасному етапі проведено ряд досліджень, в яких вивчається процес становлення і формування професійної рефлексії педагогів. Робота А. П. Гурєєва присвячена формуванню рефлексії професійної діяльності педагогів, А. М. Максимов приділяє увагу формуванню рефлексивної компетентності майбутнього педагога фізичної культури. Н. Б. Крашеніннікова описує процес розвитку педагогічної рефлексії під час підготовки майбутнього вчителя. Ю. В. Кушеверська розглядає особливості формування рефлексивної компетентності студентів в освітньому процесі педагогічного коледжу. А. А. Веремєєва досліджує рефлексивну компетентність вчителя іноземної мови. Дослідження даних авторів підтверджують положення про те, що в освітньому процесі рефлексія є одним з основних компонентів діяльності, а отже, рефлексивна компетентність виступає як необхідна складова професійної діяльності вчителя та зростання його педагогічної майстерності.

За визначенням багатьох дослідників можемо констатувати, що професійна рефлексія – це співвіднесення себе, можливостей свого «Я» з тим, що вимагає обрана професія, у тому числі з існуючими про неї уявленнями. Вона являє собою єдність людського (здатність до самоосвіти, аналіз причинно-

наслідкових зв'язків, реалізація ціннісних орієнтацій, робота над собою) та професійного (тобто застосування цієї здібності до важких умов і обставин професійного життя). Ці уявлення розвиваються і допомагають людині сформулювати отримані результати, передбачити цілі подальшої роботи, скоректувати свій професійний шлях.

Сучасні науковці окреслюють таку структуру рефлексивної компетентності вчителя: готовність до прояву рефлексивної компетентності (мотиваційний компонент); володіння знаннями змісту рефлексивної компетентності (когнітивний компонент); досвід прояву рефлексивної компетентності у різних ситуаціях (поведінковий компонент); ставлення до змісту рефлексивної компетентності і об'єкту її застосування (ціннісно-смысловий компонент); емоційно-вольова регуляція процесів і результатів прояву рефлексивної компетентності [74].

Дослідження вчених формують об'єктивну потребу в розвитку рефлексивної компетентності педагога як неодмінної умови його професійної майстерності. Важливе місце в цьому процесі належить системі післядипломної педагогічної освіти, яка за своїм призначенням орієнтована на сприяння професійному вдосконаленню вчителів. Рефлексія в цьому контексті трактується як системостворювальний елемент парадигми сучасної післядипломної освіти, в основу якої покладено ідеї неперервності, гуманізації, демократизації, випередження та проєктивності, особистісно орієнтований та компетентнісний підходи.

У зв'язку з цим постає необхідність у розробленні нових підходів до підвищення професійної кваліфікації вчителів в умовах післядипломної педагогічної освіти з опорою на підвищення їхньої рефлексивної компетентності як здатності задіяти внутрішні ресурси поліпшення власної професійної практики та педагогічної майстерності. Не вимагає доказу той факт, що високих результатів у діяльності досягають ті фахівці, яким властивий самоаналіз, самоконтроль, розумна самокритика, високий рівень професійної мотивації, що підкріплюється самоорганізацією та дисципліною.

Актуальність проблеми, її соціальна значимість, недостатня теоретична та практична розробленість визначили тему нашого дослідження: «Ефективні засоби розвитку рефлексивної компетентності педагога у системі підвищення кваліфікації та становлення рефлексивних умінь майбутніх вчителів початкової освіти». Слід зазначити, що на вибір теми дослідження вплинули особливості діяльності нашого закладу вищої освіти – післядипломне підвищення кваліфікації педагогів та підготовка (навчання) бакалаврів - майбутніх вчителів початкової освіти.

Метою дослідження проблеми було теоретичне обґрунтування і визначення ефективних засобів розвитку рефлексивної компетентності педагога в системі підвищення кваліфікації та формування рефлексивних умінь майбутніх фахівців з початкової освіти.

Теоретико-методологічну основу дослідження складають: концептуальні положення щодо особистісного розвитку (Л. Виготський Л. Божович, О. Леонтьєв, С. Максименко, С. Рубінштейн), концептуальні підходи до розвитку рефлексії (О. Анісімов, С. Максименко, В. Моляко, М. Найдьонов, І. Семенов, С. Степанов, Г. Щедровицький, І. Якиманська та ін.) та педагогічної рефлексії, зокрема (С. Максименко, М. Марусинець, О. Савченко та ін.); підходи до ролі та місця рефлексії в становленні особистості фахівця (Г. Балл, І. Бех, Р. Павелків, М. Савчин, В. Семиченко, Т. Титаренко та ін.), а також зміст та методика підвищення професійної майстерності педагогічних працівників в умовах післядипломної педагогічної освіти (О. Бондарчук, В. Олійник, Є. Чернишова та ін.), дидактичний супровід професійної рефлексії вчителів в умовах післядипломної освіти (В. Метаєва та ін.).

Теоретичний розгляд наукової літератури та аналіз практики професійного вдосконалення вчителів свідчить про те, що в умовах післядипломної педагогічної освіти йдеться переважно про підвищення фахових знань і вмінь, але недостатньо стимулюється творча активність фахівців, розвиток рефлексії тощо.

У процесі дослідження рівня розвитку рефлексії вчителів брали участь 520 осіб, які навчались на курсах підвищення кваліфікації в Дніпровській академії неперервної освіти. Використовувалися діагностичні методи (тестування, анкетування, ранжування, бесіда), які спонукали вчителів до самоспостереження, самовизначення, самоаналізу. Це дозволило виявити рівень рефлексивної компетентності, мотивацію до рефлексії у професійній діяльності вчителів початкової освіти, суспільно-гуманітарних та природничо-математичних дисциплін. Також нам було важливо визначити відмінності в розвитку рефлексії вчителів залежно від їхньої спеціальності.

За результатами дослідження було виявлено, що мотивація до рефлексії у професійній діяльності достатньо виражена у вчителів природничо-математичних дисциплін, дещо менше у вчителів суспільно-гуманітарних дисциплін, і, меншою мірою – у вчителів початкової школи.

Аналіз анкет допоміг з'ясувати, що вчителі суспільно-гуманітарних дисциплін більше обізнані з сутністю рефлексії та її розвитком порівняно з учителями природничо-математичних дисциплін. Найменший показник володіння сутністю явища і механізмами розвитку професійної рефлексії у вчителів початкової школи.

Наведене вище стало підґрунтям для розроблення нових підходів до професійного вдосконалення вчителів саме початкових класів. В умовах післядипломної педагогічної освіти є необхідність проводити спеціальні заняття з розвитку рефлексії, як здатності вчителя виокремити основи власної професійної діяльності, вчинків, стосунків, професійних проблем та шляхів їх розв'язання.

На основі положень рефлексивно-діяльнісної педагогіки були розроблені методичні рекомендації щодо використання сучасних засобів, технологій післядипломної освіти для розвитку рефлексивної компетентності вчителів початкової школи.

Основним засобом розвитку рефлексії вчителів в умовах післядипломної педагогічної освіти є тренінг, який реалізується переважно у груповій діяльності,

рефлексії її успішності із урахуванням професійного досвіду вчителів і наданням безоцінного зворотного зв'язку.

Особливим завданням тренінгу є освоєння технології рефлексивного мислення, що здійснюється через систему різних процедур та тренінгових вправ. Це дозволяє залучати педагогів до рефлексивного аналізу своїх дій, установок, поглядів, особистісних якостей, спонукати їх до дослідження власної поведінки та діяльності. Серед них можна виділити такі прийоми, як:

«рефлексивний консилиум» – обговорення учасниками (усім складом або малими групами) будь-якої конкретної професійної проблеми; «рефлексивні дебати» – ігровий прийом на кшталт «сократического діалогу»; «рефлексивне інтерв'ю» – комунікативна методика, що розвиває як «мистецтво ставити запитання», так і внутрішню установку на вдумливий пошук відповідей; «рефлексивні уроки» – авторський метод американського психолога D. Cruickshank, який ми адаптували для вчителів відповідно до умов нашого навчального закладу. D. Cruickshank ототожнює рефлексивне навчання з роздумом вчителя щодо того, що відбувається на уроці, альтернативних засобів виконання поставлених їм цілей та завдань. «Суб'єктом рефлексивного навчання на уроці є викладач. Рефлексія з приводу технології уроку є засобом його професійного вдосконалення»[75, с.187].

Отже, ми дійшли висновку, що існує об'єктивна потреба у розвитку рефлексії педагогів початкової освіти як неодмінної умови їх професійного вдосконалення та підвищення професійної майстерності. Такий процес можна ініціювати в умовах післядипломної педагогічної освіти в спеціально організованому інтерактивному навчанні з урахуванням професійного досвіду вчителів.

Також проведене дослідження спонукало до осмислення необхідності розвитку рефлексивних умінь ще на етапі навчання майбутніх педагогів початкових класів.

В освітньо-професійній програмі «Початкова освіта» з підготовки бакалаврів в Дніпровській академії неперервної освіти, в програмах дисциплін

«Основи педагогіки», «Загальна психологія», «Основи педагогічної майстерності» сформульовані очікувані результати навчання: здатність до самонавчання та саморозвитку; вміння визначати рівень особистісного і професійного розвитку, моделювати траєкторію особистісного самовдосконалення, виявляти здатність до самоорганізації професійної діяльності. Це визначає важливість формування рефлексивних умінь у майбутніх педагогів початкової освіти, що дасть їм змогу перевести особистісну позицію із пасивного сприймання змісту професійної підготовки у позицію активного суб'єкта педагогічної діяльності.

Систематизація матеріалів до проблеми рефлексивного підходу в професійній підготовці майбутніх фахівців початкової освіти стало підґрунтям для запровадження сучасних технологій навчання студентів.

Одним з ефективних шляхів розв'язання проблеми розвитку рефлексії у студентів як майбутніх фахівців і професіоналів є розроблення й упровадження до процесу вищої професійної освіти рефлексивно-діяльнісних моделей і технологій навчання, що передбачають як навчальні спецкурси та спецпрактикуми з психології рефлексії, тренінги з розвитку професійного самопізнання й самосвідомості, так і сучасні інноваційні рефлексивно-діяльнісні технології.

Для формування рефлексивної позиції майбутньому вчителю з початкової освіти необхідно навчитися усвідомлювати мету власної діяльності та давати відповіді на запитання: «Що Я роблю?»; «Як Я це зроблю?»; «Як зробити, щоб не нашкодити?»; «Як буде, якщо Я ...?»; «Чому або навіщо Я це роблю?». Майбутній фахівець, який намагається таким чином мислити або рефлексувати, завжди усвідомлює мету професійної діяльності, а також визначає ланцюжок послідовних для виконання завдань, які сприяють її досягненню. Технологічно це реалізується через систему навчальних ситуацій/завдань.

Прикладом навчальних завдань є:

— аналітичні (відпрацювання вмінь аналізувати й оцінювати ситуації професійної діяльності);

- проєктивні (формування вміння самостійно шукати й застосовувати способи вирішення завдань, які поставлені перед студентом як майбутнім учителем початкових класів);
- ігрові (завдання, що моделюють ситуації професійної діяльності та реальну взаємодію вчителя з учнями);
- алгоритмічні (завдання на визначення послідовності міркувань у побудові рефлексивних суджень, використання алгоритму для формування рефлексивних умінь);
- рефлексивно-евристичні (завдання, що дають змогу визначити евристичну роль професійної рефлексії у вирішенні нових для студентів професійних завдань) [76].

Педагогічне супроводження рефлексивної діяльності студентів має проводитись в процесі вивчення всіх курсів, а не лише в межах окремої дисципліни. На різних етапах практичних (семінарських) занять необхідно використовувати різні види навчальної діяльності: створення ментальних карт, проєктування уроків, вирішення педагогічних ситуації тощо. Для створення умов для самоспостереження студентів на занятті ефективним є метод незакінченого речення: Мені сьогодні було важко... Я вважаю за краще діяти... У мене виходить робити... Перш ніж я почав сьогодні роботу... Мої дії на наступному занятті.

Використання запропонованих засобів навчання надають змогу активізувати навчально-професійну діяльність майбутніх фахівців початкової освіти у напрямі розвитку й саморозвитку професійно важливих і особистісно значущих якостей.

Якщо перефразувати автора рефлексивної педагогіки М. Уоллеса (Wallace, M.) [77, с. 25], то можемо визначити, що рефлексивні компетентності, які формуються на заняттях з майбутніми педагогами, стають джерелом професійного зростання лише за умов, коли вони є об'єктом структурованого аналізу. Подальшому професійному розвитку, становленню педагогічної майстерності сприяє рефлексія навчальної діяльності студента. Від рівня

сформованості рефлексивних умінь бакалавра залежить його професійна компетентність як педагога.

Зазначимо, що рефлексивна компетентність визначається як професійна якість особистості. Професійна рефлексія вчителя забезпечує процес розвитку і саморозвитку, сприяє творчому підходу до професійної діяльності, досягненню її максимальної ефективності й результативності.

Формування рефлексивної компетентності на етапі післядипломної освіти вчителів можливо за умови спеціального курсу, інтегрованого в освітній процес підвищення кваліфікації і структурованого з урахуванням компонентного складу рефлексивної компетентності.

Особливим є те, що специфіка діяльності нашого навчального закладу - підготовка майбутніх фахівців (спеціальність «Початкова освіта») і підвищення кваліфікації вчителів початкової школи, створює систему неперервності освіти. Практика організації навчальних занять у вищому навчальному закладі показала ефективність наступності у розвитку рефлексивної компетентності: від засвоєння бакалаврами предметно-практичних дій рефлексії до підвищення мотивації щодо професійної рефлексії у вчителів початкової освіти.

Така послідовність у становленні рефлексивної компетентності педагога створює умови для саморозвитку особистості та її творчої самореалізації, сприяє оволодінню новими знаннями зі спеціальності й зростанню професійної майстерності.

Перспективи подальших досліджень полягають у діагностиці стану сформованості рефлексивної позиції майбутнього вчителя початкових класів та розробленні програми тренінгу з формування цієї якості у студентів під час вивчення дисциплін психолого-педагогічного циклу.